

Коротких А.Ю.,
суддя Київського апеляційного
адміністративного суду

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ОДИН ІЗ ЕЛЕМЕНТІВ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОСОБИ

У статті досліджується категорія відповідальності як одного із елементів правового статусу особи через позитивний та негативний (ретроспективний) аспекти. В роботі висвітлені думки науковців щодо природи відповідальності. Визначено мету та завдання відповідальності

Ключові слова: відповідальність, позитивний аспект, негативний (ретроспективний) аспект, мета, завдання

В статье исследуется категория ответственности как одного из элементов правового статуса личности путем выделения позитивного и негативного (ретроспективного) аспектов ответственности. В работе освещены мысли ученых относительно природы ответственности, а также определены ее цель и задачи.

Ключевые слова: ответственность, позитивный аспект, негативный (ретроспективный) аспект, цель, задачи.

In the article the category of responsibility as one of the elements of the legal status of the individual by separating the positive and negative (retrospective) liability aspects. The work highlights the thought of scientists as to the nature of liability, as well as defining its purpose and objectives.

Keywords: responsibility, positive aspects, the negative (retrospective) aspect, purpose, objectives.

Постановка проблеми. Попри велику увагу, яка приділена відповідальності у наукових колах, актуальність даної теми залишається підвищеною, оскільки принцип відповідальності є одним із важливих регуляторів суспільного життя, який передбачає підпорядкування окремих індивідів

вимогам порядку, стабільності та інтересам інших членів суспільства. Саме необхідність у створенні чіткого і прозорого механізму відповідальності сприяє активізації досліджень проблем відповідальності, зокрема, з'ясування її термінологічного апарату, оскільки надати науково-обгрунтоване визначення означає розкрити суть предмета. А тому, правильному з'ясуванню юридичної відповідальності в системі правового статусу особи сприятиме більш поглиблений розгляд і аналіз категорії «юридична відповідальність» у трактуванні різних науковців.

Аналіз дослідження даної проблеми. В роботі використано наукові здобутки таких вчених як: С.С. Алексєєв, О. Є. Бавико, Н.А. Берлач, Д.И. Бернштейн, Ю.Ю. Бисага, С.Н. Братусь, В.С. Венедиктов, Л.Є. Виноградова, О.А.Грітенко, В.К. Гришук, О.І. Іванова, М.І. Іншин, В. О. Котюк, Д.А. Липинський, П.Е. Недбайло, О.І. Плужнік, Х.Б. Соломчак, Р.Л. Хачатуров, С.В. Черноп'ятов.

Мета дослідження полягає у розкритті категорії відповідальності як одного із елементів правового статусу особи. Задля досягнення встановленої мети в статті відповідальність вивчається із різних сторін, з урахуванням її наслідків для особи, що вчинила правопорушення, а також для населення взагалі як засіб попередження й виховання у досі поваги закону. У роботі проводиться аналіз наукової літератури щодо визначення сутності відповідальності, її мети та завдань.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукової літератури показав, що відповідальність розглядають у позитивному та негативному аспектах. Найбільш поширеними в загальній теорії права є такі концепції поняття феномену юридичної відповідальності в її негативному значенні: 1) юридична відповідальність – правовідносини; 2) юридична відповідальність – покарання; 3) юридична відповідальність – здатність людини усвідомлювати свою протиправну поведінку і перетерпіти заходи державно-примусового впливу у формі позбавлення належних їх благ; 4) юридична відповідальність – захід, міра примусу за вчинене правопорушення; 5) юридична відповідальність – правовий обов'язок людини, що виходить з факту вчиненого

правопорушення; б) юридична відповідальність – осуд поведінки, діяння правопорушника, відплата правопорушникові за вчинене правопорушення [1, с. 5-6].

Прихильниками даної точки зору є наступні науковці. Так, О.А. Грітенко, О.І. Плужник вважають, що ознаками юридичної відповідальності (незалежно від виду) є державний примус, який реалізується в діяльності спеціальних державних органів або інших уповноважених суб'єктів; певні негативні наслідки для правопорушника; законодавча визначена процесуальна форма її втілення за умови доведення складу правопорушення, визначеного в нормі права [2, с. 185]. В.А. Котюк визначає відповідальність як міру покарання правопорушника шляхом позбавлення його визначених соціальних благ або цінностей (матеріальних, духовних, особистих), що йому належали до факту правопорушення, від імені держави (суспільства), на основі закону або іншого нормативного акту з метою попередження правопорушень у перспективі і відновлення (відшкодування) порушених суб'єктивних прав на матеріальні і духовні цінності [3, с. 121]. На думку Д. Липинського, юридична відповідальність – це правове явище, що розглядається в динаміці, сутністю якого є взаємозв'язок диспозиції та санкції правової норми, позитивної відповідальності, заходи державного примусу, які забезпечують відповідну поведінку осіб [4, с. 361]. Л.Є. Виноградова щодо поняття юридичної відповідальності вважає слушним визначення як покладення на суб'єкта права певних обов'язків перед собою, суспільством, державою за свою діяльність з належною оцінкою його поведінки і, у разі потреби – застосування санкцій за невиконання обов'язків і правопорушення [5, с. 7].

С. Братусь трактує юридичну відповідальність як виконання зобов'язання на підставі державного чи прирівняного до нього суспільного примусу, добровільне же виконання зобов'язання юридичною відповідальністю не є, відповідальність – не правовідносини, а атрибут, властивість обов'язку на тій стадії його реалізації, коли вона не виконується добровільно, навіть при бажанні зобов'язаної особи, і тому застосовується державний примус [6, с. 102]. З таким

твердженням не згодна О.І. Іванова, яка вважає, що така позиція призводить до ототожнення поняття «санкція» і «відповідальність», адже на державному примусі ґрунтується будь-яка санкція, передбачена нормативним актом [7, с. 24]. Ми також не згодні з твердженням С. Братуся. Так, дійсно добровільне виконання зобов'язання не є юридичною відповідальністю, проте ми сміливо можемо говорити про попереджувальний вплив відповідальності на суб'єкта, оскільки невиконання зобов'язання обов'язково тягне відповідну відповідальність. А отже, науковець при формулюванні відповідальності не враховує таку функцію відповідальності як виховання та попередження. Виховна функція та функція попередження порушення спрямовані на формування у суб'єктів потреби правомірної поведінки та стійкого усвідомлення сутності наданих йому прав і обов'язків, що значно зміцнює правову дисципліну.

Отже, негативний аспект відповідальності полягає у державному примусі, але слід зауважити, що відповідальність може застосовуватися й без санкції та покарання. На нашу думку, не можна зводити відповідальність винятково до примусу та покарання. В умовах активної демократизації таке трактування відповідальності є дещо звуженим, оскільки не враховує інші важливі риси цього правового інституту. Так, слід звернути увагу на виховну ціль відповідальності, попереджувальний аспект її дії, відновлювальний та компенсаційний аспекти й нарешті, механізм такої дії, який відрізняється залежно від галузевої належності. Крім того, в свою чергу, державний примус у деяких випадках не пов'язаний із відповідальністю (наприклад, примусове лікування тощо).

О.І. Іванова під юридичною відповідальністю розуміє особливий різновид соціальної відповідальності, засіб державного забезпечення, охорони і захисту як природного так і позитивного права, у зв'язку з правомірною або протиправною поведінкою суб'єктів суспільних відносин [7, с. 24]. Отже, О.І. Іванова є прихильником трактування відповідальності у позитивному аспекті. До неї можна приєднати наступних науковців. Так, радянським науковцем П. Недбайло було зазначено: «Сутність юридичної відповідальності полягає в

самостійній та ініціативній діяльності в рамках правових норм, вона в усіх випадках включає в себе досягнення позитивних цілей, це відповідальність за успіх у роботі... у людини відповідальність настає вже тоді, коли вона приступає до виконання своїх обов'язків, і не тільки, коли вона їх не виконує, або почне діяти навпаки їм» [8, с. 50-51]. В свою чергу Х.Б. Соломчак зауважує на важливості позитивної відповідальності, а саме: «Позитивна правова відповідальність є фундаментом правової системи, оскільки відповідальна людина не тільки зіставляє свої дії з суспільними нормами, а й дотримується їх. Більше того, чим вищий рівень позитивної правової відповідальності, тим рідше виникає негативна відповідальність, яка є крайньою мірою держави. Об'єктивним вираженням позитивної правової відповідальності є правомірна поведінка, змістом якої є свідоме розуміння людиною покладених на неї обов'язків та добровільне виконання правових норм» [9, с. 470].

За твердженням С. Алексєєва, юридична відповідальність у позитивному аспекті передбачає суворе, досконало ініціативне виконання своїх обов'язків або осмислення особою власного обов'язку перед суспільством, розуміння в ключі цього обов'язку змісту та значення своїх дій, корегування власних дій з покладеними на неї обов'язками, які випливають із суспільних зв'язків людини [10, С.]. О.Є. Бавико також тлумачить позитивну юридичну відповідальність як правовий обов'язок суб'єкта діяти у суворій відповідності до вимог законодавства; а мірою позитивної відповідальності автор називає заохочення [11, с. 18]. До них можна приєднати й О.Г. Мурашина та М.С. Кельмана, які зазначають, що це абсолютне відношення, яке являє собою добросовісне виконання своїх обов'язків перед громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей і окремою особою, тобто відповідальне ставлення до виконання обов'язку [12, с. 41].

Отже, об'єктивним вираженням позитивної відповідальності є правомірна поведінка суб'єктів права. Прихильники даної теорії на перше місце ставлять обов'язок, невиконання якого у майбутньому може призвести до відповідальності. Позитивною називають відповідальність, яка не передбачає застосування державного примусу на певному

етапі правовідносин, але не виключає настання негативних наслідків у випадку порушення обов'язку. Саме це вказує на той факт, що відповідальність як таку не можна розглядати тільки у визначених рамках, або поза них. Відповідальність – комплексне поняття, яке містить у собі як позитивний аспект (попередження, виховання тощо), так і негативний аспект, як наслідок порушення встановлених норм і правил (позбавлення суб'єкта певних благ). Доречним тут буде висловлювання М.І. Іншина, який робить акцент на тому, що юридична відповідальність відіграє конструктивно-перетворюючу роль, ефективна дія якої передбачає оперування не лише примусом, але й методами переконання і заохочення, виховання і перевиховання. Саме у такому вигляді відповідальність повинна пронизувати правові норми, правовідносини і правову свідомість» [13, с. 315]. А Ю.Ю. Бисага говорить, що юридична відповідальність – складний, багатофункціональний феномен, що безпосередньо пов'язаний із багатьма правовими категоріями, зокрема, правовідносинами, нормами моралі, нормами права, правомірною поведінкою, законністю, правопорушенням, правовою діяльністю, правовою свідомістю, правовою культурою тощо [14, с. 11].

Ми займаємо позицію щодо включення позитивного й негативного аспектів при трактуванні поняття відповідальність та приєднуємося до зауважень та думок наступних вчених. Так, В.С. Венедиктов зауважує, що юридична відповідальність реалізує своє призначення в тому, що вона забезпечила їх (зобов'язань та обов'язків) виконання: чи то шляхом позитивного аспекту, чи то шляхом негативного аспекту [15, с. 45]. На думку Н.А. Берлач, «юридична відповідальність виступає комплексним правовим інститутом, який спрямований на забезпечення стабільності суспільного устрою, забезпечення правопорядку і який для ефективного виконання поставлених завдань знаходить свій прояв у формі негативної (ретроспективної) та позитивної (перспективної) відповідальності. Обидва названі правові інститути реалізують реакцію держави на вчинення особою суспільно шкідливого чи суспільно корисного діяння» [16, с. 80]. Р. Л. Хачатуров і Р.Г. Ягутян також наполягають на єдності двох аспектів

позитивного та негативного впливу, а саме вони зазначають, що позитивна і ретроспективна відповідальність є добровільна і примусова форми реалізації юридичної відповідальності, що покликана відобразити взаємозв'язок диспозиції і санкції правової норми, позитивного юридичного обов'язку та міри державного примусу, оскільки вони повинні забезпечити належну, відповідальну поведінку суб'єктів права [17, с. 70]. Найбільш змістовну думку з цього питання було надано М.І. Іншиним: «...позитивний і ретроспективний аспекти юридичної відповідальності діалектично взаємопов'язані, невід'ємні один від одного: чим вище рівень відповідальності у позитивному сенсі, тим меншою стає можливість виникнення ретроспективної відповідальності. По-друге, ретроспективний аспект юридичної відповідальності настає лише у тому випадку, коли не спрацював механізм позитивного аспекту юридичної відповідальності, тобто коли не були виконані належним чином юридичні обов'язки. По-третє, не треба забувати про те, що усі нормативні акти, у тому числі й ті, що регулюють правову відповідальність, мають за мету виховання громадян у дусі неухильного додержання законів. Звідси, коли юридична відповідальність навіть не реалізована, сам факт її здійснення вже виступає як найважливіший елемент правового виховання громадян. Держава використовує право, головним чином, в якості форми організації та направлення поведінки людей. Як наслідок, дослідження негативної відповідальності поза зв'язком з позитивною применшує її роль як інструмента регулювання й охорони суспільних відносин, як засобу виховання відповідального відношення працівників до своїх обов'язків» [13, с. 315-316].

Проте існує позиція щодо негативного ставлення до об'єднання цих двох аспектів відповідальності. Наприклад, С.В. Черноп'ятов переконаний, що не може йти мова про спроби об'єднання цих двох понять в якесь одне, більш загальне, родове наукове поняття. Отже, за його визначенням, позитивна юридична відповідальність на сучасному етапі розвитку юридичної науки – це методологічна конструкція, а негативна юридична відповідальність – наукове поняття, що відображає об'єктивне явище правової дійсності [18, с. 169].

Д.І. Бернштейн взагалі вважає, що назви аспектів відповідальності – позитивний і ретроспективний невдалі. Й пояснює, що тим самим акцентується увага на їх протиставленні, залишається в тіні або відкидається взагалі їх єдність, невірно відображається спрямованість та роль відповідальності за правопорушення. Він вважає, що про правову відповідальність (як і про відповідальність соціальну) доцільніше говорити як про відповідальність за виконання (правова відповідальність в повному обсязі, в широкому розумінні) і як про відповідальність за порушення (аспект загального поняття правової відповідальності, традиційний для юридичної науки) [19, с. 49].

Дійсно, доволі тривалий час відповідальність розглядалась лише з позиції покарання, проте з часом нагальною стала потреба у розширенні даного поняття. Трансформація поняття «відповідальність» повинна відбуватися з урахуванням, насамперед, змін цінностей суспільства, де головною постає проблема зв'язку людини із суспільством, тобто її спроможність відповідати перед соціумом за порушення встановлених правил; зміни державного устрою й прагненням створити демократичну високорозвинену країну.

У підсумку слід зазначити, що юридична відповідальність – це складний правовий інститут права, який представляє собою засіб державного забезпечення загального порядку в суспільстві, чіткого регулювання суспільних відносин, усунення конфліктів, втілення принципу соціальної справедливості та рівності всіх перед законом. Відповідальність поєднує у собі два аспекти: позитивний та негативний, що у повній мірі відображає її сутність та роль у праві. Юридична відповідальність має на меті, по-перше, захист прав людини і підтримання правопорядку, тобто юридична відповідальність є мірою захисту особи, суспільства, держави від неправомірних соціально шкідливих діянь. По-друге, виховання суб'єкта у дусі поваги до права. Це означає, що юридична відповідальність виховує повагу до права шляхом формування у людини розуміння законності та справедливості. З цього випливає й попереджувальна мета відповідальності, яка полягає в попередженні вчинення нових правопорушень (превенція). Юридична відповідальність

покликана, з одного боку, обмежити можливості правопорушника вчинити нове правопорушення, з іншого – утримати від правопорушень інших осіб. Й нарешті, відновлювальна мета, сутність якої проявляється у необхідності відшкодувати завдану матеріальну і моральну шкоду.

Література:

1. Гришук В.К. Негативна (ретроспективна) юридична відповідальність та її підстави // Університетські наукові записки. – 2012. - №4(44). – С.5-6.
2. Грітенко О.А., Плужнік О.І. Дисциплінарна відповідальність як складова дисциплінарної практики: деякі теоретичні та законодавчі аспекти [Електронний ресурс] офіц. веб-сайт Нац. бібліотеки України ім. В.І. Вернадського - www.nbuv.gov.ua / О.А. Грітенко, О.І. Плужнік // Південноукраїнський правничий часопис. – 2012. - №3. – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua>
3. Котюк В. О. Теорія права: курс лекцій: навч. посіб. [для юрид. фак. вузів] / В. О. Котюк. – К. : Вентурі, 1996.
4. Липинський Д. А. Проблемы юридической ответственности / Д. А. Липинский. – К., 2005.
5. Виноградова Л.Є. Юридична відповідальність суддів загальних суддів України: автореф. дис. ...канд. Юр. наук: 12.00.10 / Л.Є. Виноградова. – Одеса, 2004.
6. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность (очерк теории). –М.: Юрид. лит., 1976.
7. Іванова О.І. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності / О.І. Іванова // Вісник академії адвокатури України. – 2012. - №3(25). - С.24 – 28.
8. Недбайло П.Е. Система юридических гарантий применения правовых норм // Правоведение. – 1971. - № 3. – С.50-51.
9. Соломчак Х.Б. Позитивна правова відповідальність людини: філософсько-правовий вимір / Х.Б. Соломчак // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. - 2013. - №3. - С.469-479.
10. Алексеев С.С. Право: азбука - теория - философия: опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. - М.: Статус, 1999.
11. Бавико О. Є. Позитивна складова фінансової відповідальності [Електронний ресурс] офіц. веб-сайт Нац. бібліотеки України ім. В.І. Вернадського - www.nbuv.gov.ua / О.Є. Бавико // Форум права. – 2010. – №1. – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua>

12. Юридична відповідальність: проблеми теорії та практики: Альманах права: Науково-практичне видання. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010.

13. Іншин М.І. Правове регулювання службово-трудова відносин в Україні. Монографія. – Харків: Вид-во Нац. у-ту внутр. справ, 2004.

14. Бисага Ю.Ю. Юридична відповідальність органів державної влади та місцевого самоврядування: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. канд. юр. наук.: 12.00.01 / Ю.Ю. Бисага. – Київ, 2011.

15. Венедиктов В.С. Теоретические проблемы юридической ответственности в трудовом праве / В.С. Венедиктов. - Х.: Консум, 1996.

16. Берлач Н.А. Перспективи розвитку позитивної юридичної відповідальності в демократичному суспільстві [Електронний ресурс] офіц. веб-сайт Нац. бібліотеки України ім. В.І. Вернадського - www.nbuv.gov.ua / Н.А. Берлач // Форум права. – 2012. – № 1. – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua>

17. Хачатуров Р.Л. Юридическая ответственность / Р.Л. Хачатуров, Р.Г. Ягутян. – Тольятти: МаБиБД, 1995.

18. Черноп'ятов С.В. Позитивна юридична відповідальність як наукова та методологічна категорія / С.В. Черноп'ятов С.В. // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2013. - №1. –С.164-171.

19. Бернштейн Д.И. Правовая ответственность как вид социальной ответственности и пути ее обеспечения / Д. И. Бернштейн. – Ташкент: Изд-во ФАН Узбекской ССР, 1989.